

Токтосунова А.М.

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДАГЫ ДИАЛОГДУН КОММУНИКАТИВДИК КЫЗМАТЫ

Токтосунова А.М.

КОММУНИКАТИВНАЯ РОЛЬ ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

А.М. Toktosunova

THE COMMUNICATIVE ROLE OF DIALOGUE IN FICTION

УДК:894.36

Макалада диалогдун түшүнүгү жана анын көркөм чыгармадагы ролу каралган.

Негизги сөздөр: коммуникативдик кызмат, чыгарма, мүнөз, кырдаал, оозеки кеп.

В статье рассматривается понятие диалога и её роль в художественном произведении.

Ключевые слова: коммуникативная роль, произведение, характер, ситуация, устная речь.

The article discusses the concept of dialogue and its role in fiction.

Key words: communicative role, the work, the character, the situation, speaking.

Лингвистикада тилдин коммуникативдик деңгээлине, тилдин функционалдык милдетине өзгөчө көңүл бурулат. Бул багыттагы эң актуалдуу маселелерге диалогдун теориясын жана практикасын, анын лингвистикалык, социологиялык, психологиялык аспектилерин изилдөө актуалдуу маселелерден болуп саналат. Азыркы мезгилде лингвистикада тилдин коммуникативдик аспектисине т.а. тилдик системанын түрдүү формаларды иштөөсүнө байланыштуу иликтөөлөр жүргүзүлүп жатат.

Негизги ойду берүүдө көркөм формалардын түрдүүлүгү, тилдин көп кырдуу аспектилери – лингвистиканын жана бир нече туташ илимдердин: психоллингвистика, паралингвистика, социоллингвистиканын изилдөө объектиси болуп эсептелет. Азыркы мезгилде лингвистикада тилдин коммуникативдик аспектисине т.а. тилдик системанын ар түрдүү формаларда иштөөсүнө байланыштуу маселелерге кызыгуу күчөдү. Мындай сүйлөшүүнүн формаларын ажыратуу экстралингвисттик каражаттардын жана факторлордун коштоосунда жүргүзүлөт. Ал эми лингвистиканын көз карашы боюнча кептин тигил же бул формасын мүнөздөгөн ички мыйзам – ченемдүүлүктү карап чыгуу кызыгууну туудурат. Жогоруда белгилегендей кептик байланыштын кайсы бир формасы болуп диалог эсептелет жана ал негизги формаларга кирет.

Кеп ишмердүүлүгүн коштогон формалардын ичинде диалог кандай гана орчундуу орунду ээлейт, диалогго байланыштуу маселелерди чечүүдө теориялык (мисалы, диалог катышкан тексттерди түзүүнүн принциптерин изилдөө лингвистиканын негизги маселеси) жана практикалык жактан диалог түзүүнү, алардын өзгөчөлүктөрүн, тилдик, тилдик

эмес каражаттардын жардамы менен түзүлүүсү, алардын диалог курууда өзгөчөлүктөрү каралат.

Жогоруда берилген көз караш боюнча диалогду изилдөө төмөндөгүдөй жоболорго ылайык жүргүзүлөт: сүйлөшүүчүлөр ар бир айтылуучу маалыматтын темасын өзү тандайт. Бирок, кептин диалогдук формасы башка формалар сыяктуу эле сүйлөшүү процессинин натыйжалуулугун камсыздаш керек, ал эми сүйлөшүүчүлөрдүн көрсөтмөлөрүнүн айырмачылыгы жана бирдейлиги кандайдыр бир тең салмактуулукта турат. Ошондуктан, «диалог оюнунун» эрежелери боюнча ар бир айтымды жаңы тема киргизүүгө тыюу салынат. Себеби, ар бир айтымдагы түрдүү темалар максатсыз айтымдардын топтолушуна алып келип, керектүү деңгээлдеги талкуулоого ээ болмок эмес. Демек, диалогдун тексттери бир нече кесиндилерге бөлүнүп, тематикалык жактан бирдиктүү мүнөзгө ээ болуу менен бирге айтымдар бир нече диалогдун катышуучуларына тиешелүү боло берет.

Мындай кесиндилер тексттин тематикалык структурасынын элементтери жана микроэлементтери болуп саналат. Диалог – коммуникативдик тапшырманы аткарууда табигыйлыгы жана алдын ала даярсыздыгы менен мүнөздөлөт. Коммуникативдик тапшырма бир жактан «таза» түрүндө берилет. Экинчи жактан диалогдо бул тапшырманын кайсы бир деңгээлде терең ойлонуп, майда-баратына чейин түзүү мүмкүнчүлүгүн чектейт. Чыгармадагы диалогдун коммуникативдик функциясын изилдөө өзгөчөлүктөрү каармандардын жана автордун адабий чыгарманын диалог сөздөрүнүн дал келүүсү, алардын диалог түзүүдөгү паралингвистикалык каражаттарын изилдөө тигил же бул ойдун өнүгүүсү, тереңделиши, кайталануусу керектүү процесс.

Диалог-тилдин коммуникативдик функциясы так жана даана белгиленген сүйлөшүүнүн негизги формасы. Тилдин коммуникативдик функциясы анын структуралык жагы менен формалдуу түрдө өз ара аракеттенет. Оозеки диалог сүйлөшүүчүнүн коммуникативдик жөндөмдүүлүгү, анын жеке сапаттары чоң ролду ойнойт. Диалогдун катышуучулары өздөрүнүн өз ара мамилесине, жагдайга, темага, даярсыздыгына карап түздөн-түз сүйлөшүүдө бири-биринин көз карашын, ниетин билип айтымдарды мүмкүн болушунча кыска айтышат. Бул сүйлөмдүн структурасында, эмоционалдуулугунда, интонациясына, кептин кинетикасында чагылдырылат.

Диалогдогу сүйлөмдөрдүн структурасы тыгыздыгы менен айырмаланат, анткени, ал оозеки сүйлөшүүнүн нормасы катары эсептелет да, андагы кошумча маалымат түрдүү каражаттар аркылуу берилет. Ал эми ситуациялык шарттар керектүү лексикограмматикалык структураларды түзүүгө жардам берет.

Тилдин маалыматтуулугу сүйлөшүүнүн вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарына гана негизделбейт. Вербалдуу эмес сүйлөшүү адабий чыгармаларда ремаркалар жана паралингвистикалык белгилер аркылуу берилет. Ал эми адабий чыгармаларда сүйлөшүүнүн оозеки формасы мүнөздүү. Ошондуктан оозеки диалог (оозеки формасы) жана жазма вариант бири-бирине туура келбей калышы мүмкүн. Бирок алар мүмкүн болушунча синтаксистик жана лексикалык каражаттар аркылуу мааниси жана сырткы түзүлүшү боюнча жакындаштырылган болот. Диалогдун жазма жана оозеки формалары бирдей болот, эгерде алардын ар бири өздөрүнүн функциясын аткарсан, жазуучу «табигый» жана реалдуу диалогду өзүнүн чыгармасына көчүрүп албайт, анткени ага адабий чыгарманын идеясын, негизги оюн, каармандардын мүнөзүн даана чагылдырып бере турган диалог керек. Ал эми диалогдун эки формасы (жазма жана оозеки) максималдуу түрдө жакындаштыруу жазуучунун талантына байланыштуу. Мисалы, Т.Касымбековдун диалогдору реалдуу «жандуу» кепке, жандуу диалогго жакындаштырылган, анткени анда жазуучунун каармандарынын психологиясын, мүнөзүн, образын көрүүгө, угууга умтулгандыгы көрүнөт. Белгилүү болгондой, кандай гана айтым болбосун анын милдеттүү мүнөздөмөсү катары социалдык багыты, бүткөн ойду билдириши грамматикалык жана интонациялык жактан туура болушу керек. Диалогдук айтым эки же андан ашык, сүйлөшүүчүлөрдүн нөөмөт менен сөз сүйлөөсү, алардын кандайдыр бир өз ара мамилеси, жалпы темасы, кызыгуусу, психикалык жактан төп келүүсү же төп келбестиги белгилүү бир абалда болуусу зарыл.

Диалог – татаал кептик акт жана андагы айтымдардын мазмуну катышуучуларга тиешелүү темперамент, интеллект, көз караш, мүнөз аттуу экстралингвистикалык факторлорго да карайт. Экстралингвистикалык факторлорго диалогдун семантико-синтаксистик түзүлүшүндө чагылдырылат. Диалогдо бир нече репликадан көп сандуу диалогдук чынжырчаларга чейин түзүлүшү мүмкүн.

Кырдаал (ситуация) коммуникациянын өзгөчө экстралингвистикалык фактору. Анын ролу айтымдын мазмуну айтылып жатканда фон болуп берүү. Кырдаал экстралингвистикалык көрүнүш катары тилдик белгилерди минималдуу түрдө колдонуусуна мүмкүндүк берет жана оозеки вербалдык эмес каражаттар аркылуу бир маанилүүлүктү бере алат. Кырдаал түшүнүгүнө сүйлөшүүчүлөрдүн өз ара мамилесин, өз ара аркеттенишүүсүнүн шарттарын кошуп, диалогдук кептин формалдуу структуралык

жактан уюштурулушун камсыздайт. Паралингвистикалык жана лингвистикалык каражаттар партнерлордун өз ара түшүнүүчүлүгүнө жардамдашып ишарат жана репликалар менен сүйлөшүүгө мүмкүнчүлүк берет. Паралингвистикалык коштоо сүйлөшүүчүлөрдүн өз ара мамилесин аныктоого, вербалдык сүйлөшүүсүндө юмор кошууга интимдүүлүк же кыжырдануу жана нааразычылыкты, өзүнүн маанайын көрсөтүү, объективдүү жолтоолор шартында контакт же байланыш түзүүгө жардам берет.

Кептин предмети, темасы жана жагдайы турмуштук шартта ишке ашырылышы сүйлөөчүнү жана угуучуну жакындан сүйлөшүүгө ынтызар кылат. Тилден тышкары кырдаалдардын жалпылыгы, маектин темасы сүйлөшүүчүгө түшүнүктүүлүгү кептин формасын алдын ала шарттайт жана аныктайт, б.а. тилдик сүйлөшүү формасын жеңилдетет жана түшүнүктүү болгон тигил же бул сүйлөшүүчүлөрдүн маегинде «тилден тышкары семантизация» (баш ийкөө, жесттер, мимика, ар нерсени кыймыл-аракет аркылуу билдирүү) чоң ролду ойнойт, анткени алар сөздөрдү ашыкча пайдалануу керексиздигин көрсөтөт.

Адабий чыгармада диалог татаал кып функционалдуу түзүлүш:

1) оозеки кепти кайталап берүүчү, анын аналогу жана өзүнүн түзүлүшүндө кырдаал-жагдайга карата даярсыздыкты чагылдырат,

2) жогоруда айтылган диалог үчүн универсалдуу белгилерден сырткары (адабий чыгармадагы диалогдор дагы) ал мүнөздүү функцияларга ээ, б.а., сүйлөшүүчүлөрдүн жеке өзгөчөлүктөрүн, автордон турмуштук, идеологиялык, социалдык жана эстетикалык статустарынын айырмачылыгын чагылдырат.

Демек, көркөм стилдеби, сүйлөшүү стилдеби, биз, диалог аркылуу пикир алышабыз, ар түрдүү темада маалымат алмашуу жүргүзөбүз. Диалог көп түрдүү темачалардан, анда бир ойдон экинчи ойго өтүп, кайрадан биринчи ойго өтүү процесси болуп турат. Диалогдо сүйлөшүүчүлөрдүн жакындыгы, алыстыгы, тааныштыгы, тааныш эместиги, туугандыгы, достугу, жаш өзгөчөлүгү, кесиптик ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша сүйлөшүү жүрөт. Сүйлөөчү угуучунун психологиясына, мүнөзүнө, жашына, жашоо-шартына жараша мамиле жасоо, сүйлөө керектигин эске алат. Сүйлөшүүдө аталган өзгөчөлүктөрдү эске алышыбыз кажет. Ф. и.д. Т.С.Маразыковдун пикирин мисал келтирсек болот: «Сүйлөшүүдөгү психологиялык кырдаал айтуучу (адресатын) аң-сезимдик, түшүнүктүк, мамиле катыштык, психологиялык өзгөчөлүгүнө жана туюндурган информациянын алардын кызыкчылыгына карата катышына тыгыз байланыштуу» Маразыков Т.С. [Текст таануу жана анын айрым маселелери. Б.2005.48-бет]

Кыргыз тил илиминде көркөм текстти лингвистикалык-адабий аспектиде кароо жакынкы мезгилдерден бери колго алынууда. Ишибизде көркөм тексттеги диалогдун лингвистикалык өзгөчөлүгү ар тараптуу орус, кыргыз окумуштууларынын

көз карашына таянуу менен иликтөөгө алынды жана төмөндөгүдөй корутундулар келип чыкты:

1. Көркөм текстте образ жаратуу ыкмалары ар түркүн. Ошого байланыштуу алардын тилин, поэтикасын, таасир этүү динамикасын, эстетикалык баалуулугун аныктоо татаал көрүнүш. Айрыкча, аны когнитивдик-коммуникативдик багытта териштирүү, кыргыз тил илиминде али да болсо эсептелүү санда (С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, С.Өмүралиева, Б.Усубалиев, Ж.Мамытов, Т.Токоев). Ошондуктан тексттин чакан түрү катарында каармандардын диалогдорун тигил же бул аспектиде кароо кыйынчылыктарды туудурбай койбойт. Аны өзүнчө багыт катары эсептөөгө да болот.

2. Жандуу сүйлөшүү кеби көркөм чыгармада көбүнчө диалог түрүндө келет да, каармандардын маданиятын, башкаларга болгон мамилесин билдирет. Анда көбүнчө сөздөрдүн колдонулушу эске алынат.

3. Диалогдун негизги өзгөчөлүгү ага психологиялык чыңалуу, дүйнө тааным, алака түзүү маданияты, кругозору, философия жана башка касиеттер таандык. Сүйлөөчү жана угуучу тараптын деёгээлине жараша диалог түзүлөт.

4. Диалог көбүнчө даярдыксыз түзүлөт. Шартка, жагдайга, кырдаалга, чөйрөгө, маанайга жараша сүйлөшүүчүлөрдүн ортосунда диалог жүрөт.

5. Диалогдо сүйлөөчү жана угуучу тарап болот.

6. Диалог семантикасына жараша түрлөргө бөлүнөт. Ар кандай темачалардан турат.

7. Диалог - коммуникативдик кызматты аткарат.

8. Диалогго информативдүүлүк мүнөздүү. Сөзсүз, информация болот, сүйлөөчү тарап угуучу тарапка маалымат берет.

9. Диалог кырдаалга көз каранды. Кырдаалга жараша диалог түзүлөт.

10. Диалог эки түрдүү формада ишке ашат, оозеки жана жазма формада.

11. Диалог - эмотивдүү, каармандардын кеби эмоция жаратуу мүнөзүнө ээ.

12. Диалогго таасир этүү динамикасы мүнөздүү. Сүйлөө аркылуу угуучу тарапка кандайдыр бир деёгээлде таасир этүү күчү, процесси жүрөт.

Адабияттар:

1. Винаградов В.В. Проблема русской стилистики. М. Высш.шк.1981
2. Винаградов В.В. О художественной прозе. М. Госиздат. 1930.
3. Гальперин И.Р. О понятиях стиль и стилистика. 1973.
4. Геворкян Г.А. Лингвостилистическое исследования коммуникативной структуры диалога художественного произведения. Канд.дисс.раб.
5. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери Б.2005.
6. Муратбаева К.Н. Көркөм чыгармадагы автордун жана каармандын ички кеби. Ош-2010. Диссерт.иш.

Рецензент: к.пед.н., доцент Мондошов Ш.Н.